Potenciál migrace

Hranice, karantény a osudy meziválečných uprchlíků

Ivan Foletti · Karolina Foletti · Adrien Palladino

BOOKS
&PIPES

ن

Ivan Foletti · Karolina Foletti · Adrien Palladino

Potenciál migrace

Hranice, karantény a osudy meziválečných uprchlíků

Masarykova univerzita · BOOKS & PIPES · Brno 2025

PARVA Convivia, svazek 11

Redakční rada edice: Ivan Foletti (dir.), Petra Hečková, Ondřej Jakubec, Jan Klípa

Tato publikace vznikla v rámci projektu TAČR. Potenciál migrace. Přínos (nejen) ruských emigrantů meziválečné Evropy (TL02000495).

Texty © Ivan Foletti, Karolina Foletti, Adrien Palladino, 2022
Vydání © BOOKS & PIPES, z. ú. a Masarykova univerzita, 2022
ISBN 978-80-7485-259-6 (BOOKS & PIPES ; brožováno)
ISBN 978-80-280-0140-7 (Masarykova univerzita. Brno ; brožováno)
ISBN 978-80-280-0672-3 (Masarykova univerzita. Brno ; online ; pdf)
https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0140-2022

BOOKS & PIPES
MUNI ARTS
Seminář dějin umění
Centrum raně středověkých studií

Obsah

Ediční poznámka		**9**
Úvod	***Emigrace a pandemie včera a dnes***	**12**
I.	***Nové hranice*** Karolina Foletti	**26**
II.	***Tváří v tvář demokracii. Ruští historici umění v Československu a ve Francii*** Ivan Foletti	**72**
III.	***Mezi klišé a osobním příběhem. Irène Némirovsky a Hélène Iswolsky, emigrantky-spisovatelky ve Francii*** Karolina Foletti	**116**
IV.	***Němečtí intelektuálové na útěku. Nacismus, emigrace a „země příležitostí“*** Adrien Palladino	**158**
Slovo závěrem		**205**
English summary		**209**
Poznámky		**215**
Rejstřík jmen		**261**
Rejstřík míst		**267**

Ediční poznámka

Pojmy

„ruský“ a „Rus“

Používání výrazů „ruský“ a „Rus“ odpovídá úzu doby, o níž píšeme. Jako „Rusové“ byli tehdy označováni (a často i sami sebe označovali) bývalí občané romanovského impéria, ať už se narodili v Moskvě, Kyjevě nebo východním Polsku. Za „Rusy“ se tak považovali například Irène Némirovsky i André Grabar, oba rodáci z Kyjeva.

Mezi emigranty existovala též uskupení hlásící se k jiné než ruské národnosti, která se zasazovala o vytvoření národního státu. (Například v Praze byly aktivní skupiny ukrajinských a běloruských emigrantů.) Osobnosti, které v této knize představujeme, se však samy identifikovaly jako „Rusové“ a „Rusky“ a také jejich okolí je takto označovalo. Proto i my se budeme napříč celou knihou držet právě těchto pojmenování.

„uprchlík“, „emigrant“ a „běženec“

V současné době organizace věnující se otázkám uprchlictví a migrace doporučují rozlišovat mezi pojmy „uprchlík“ a „emigrant“. Pojmem „uprchlík“ označují osobu, která musí svou zemi opustit, neboť je ohroženo její bezpečí nebo život. Jako „emigranta“ označují člověka, který odchází za hranice dobrovolně. „Uprchlík“ je pojem mezinárodního práva a implikuje nárok na politický azyl.[16]

V běžném jazyce se však tyto pojmy často nerozlišují. Pro studované období též považujeme striktní rozlišování termínů za anachronické (až do r. 1951 nebyl pojem azylu na mezinárodní úrovni jasně definován). Pro osoby, které opouštěly Rusko za občanské války, proto používáme všechny výše uvedené výrazy bez rozdílů.

Emigrace a pandemie včera a dnes

Úvod

Na jaře roku 2020 pandemie a strach z ní, jako v Boccacciově *Dekameronu*, náhle zastavily život, a to nejen v jedné zemi, ale napříč kontinenty. Záhy po počátečním šoku se spolu s rostoucím počtem nakažených začaly šířit různé názory na virus, na jeho původ i na nejúčinnější obranu proti infekci. Začaly se také projevovat první kontroverze týkající se příčin a nutnosti některých opatření. Zatímco většina států se rozhodla přistoupit k více či méně tvrdým lockdownům, švédské autority byly

pranýřovány za rozhodnutí veřejný život omezovat pouze minimálně. Z dnešní perspektivy se ukazuje, že „švédská cesta“ dost možná nebyla tak špatná, jak její kritici předpovídali.[1] Situace však mezitím nabyla zcela netušených rozměrů: zvenčí i zevnitř byly uzavřeny hranice, zrušily se vlakové spoje i letecká doprava a nebylo možné cestovat. V České republice bylo uzavření hranic o několik měsíců později uznáno za protiústavní, přesto mohlo pamětníkům na krátkou chvíli nepříjemně připomenout období studené války, či možná dokonce léta světových válek.

Tehdy jsme seděli uzavření ve svých domovech a nevěděli jsme, že stav, o němž jsme doufali, že bude trvat jen krátce, se protáhne na měsíce a roky a že naši společnost promění. Nemohli jsme předpokládat, nakolik po počátečním období soudržnosti začne ve společnosti vzrůstat napětí, které za přispění médií povede k čím dál větší názorové polarizaci.

Postupně se některá rozhodnutí, která původně vycházela ze snahy chránit obyvatelstvo, začala ukazovat jako chaotická, rozporuplná a někdy i nesmyslná (připomeňme například povinnost nosit roušku, i když se člověk prochází v parku sám).[2] Ve chvíli prvotního překvapení nebylo jednoduché si uvědomit, že nařízení, která mají za cíl ochraňovat, v sobě zároveň ukrývají nebezpečí zneužití a ohrožení demokratického směřování společnosti.

V této nejisté době, kdy jsme trávili své dny na „home office“, jsme dostali možnost napsat knihu,

která by se dotýkala tématu pandemie a zároveň souvisela s předmětem našeho výzkumu, tedy s příchodem ruských emigrantů do Evropy po Říjnové revoluci v roce 1917.[3] Začali jsme tedy pracovat na textu, který čtenář nyní drží v rukou. Naším záměrem přitom bylo sledovat, jak před sto lety události podobné těm současným – uzavírání hranic, kontroly a karantény – obrátily naruby životy ruských emigrantů prchajících z hroutící se říše.

Když jsme přemýšleli nad podobou této knihy, ani zdaleka jsme netušili, že s odeznívající sanitární krizí se na obzoru objeví krize válečná a ekonomická. Napadení Ukrajiny ozbrojenými silami Ruské federace zmařilo tisíce životů a uvedlo do pohybu miliony uprchlíků, kteří přicházejí do Evropy podobně jako před sto lety lidé prchající před bolševiky. Pandemie, válka a s nimi souvisící politická rozhodnutí navíc přivedly svět na pokraj dramatické hospodářské krize. Zatímco pro nás se může projevit „jen“ snížením životní úrovně, zemím afrického kontinentu hrozí hladomory.[4] Ty by pak mohly vyhnat z domovů další miliony hladovějících a zoufalých lidí.

V odsouzení vpádu ruských vojsk na Ukrajinu byla česká i evropská společnost poměrně jednotná a Ukrajině se v mnoha ohledech dostalo – a stále dostává – široké podpory. Vlády evropských států, byť se shodují v pohledu na vojenskou agresi, však na prodlužující se válku reagují různě: bývalé satelity SSSR (s výjimkou Maďarska) Rusko ostře kritizují a aktivně podporují válečnou obranu Ukrajiny,

zatímco Francie, Německo či Itálie se výrazněji snaží jít cestou diplomatického řešení.

V evropském prostoru se objevuje celá škála pohledů na Rusko i odpovědí na otázku, kdo nese na celé současné situaci vinu. Na jedné straně je možné se setkat se silnou protiruskou rétorikou, která odsuzuje všechny Rusy – z českého prostředí můžeme připomenout článek novináře a komentátora Petra Honzejka,[5] v němž autor vychází z environmentálního determinismu amerického autora Roberta D. Kaplana a označuje Rusy za kruté a imperialistické z důvodů historických (v důsledku přítomnosti Tatarů na konci středověku), klimatických (kvůli extrémně drsnému podnebí na severu) a geografických (z důvodu absence přírodních hranic mezi Ruskem a Západem).[6] Také se ozývají hlasy, které tvrdě odsuzují ruskou agresi, a zároveň poukazují na dlouhodobé problémy v komunikaci Západu (především NATO, USA a Velké Británie) a Ruska i na problémy, s nimiž se Ukrajina dlouhodobě potýkala.[7] Dalším, zcela vyostřeným pohledem je potom čistě proruská rétorika, která z celého konfliktu viní Ukrajinu a Západ.[8]

Následující kapitoly tedy vznikaly v atmosféře tříštící se společnosti a zmíněné trojí krize – pandemické, uprchlické a blížící se ekonomické. Studovaná témata se nám zdála s každým týdnem aktuálnější. A hledat v minulosti paralely k událostem, které plnily a dosud plní titulky novin i online prostor, bylo naším každodenním pokušením. Víme ovšem, že navzdory rčením se historie

nikdy neopakuje. Napříč historií je však přesto možné nacházet podobné vzorce lidského chování a mechanismy fungování společnosti. Doufáme tedy, že pohled zpět na migrační a epidemiologickou krizi, se kterou se lidé potýkali na počátku minulého století, nám pomůže získat odstup a podívat se z nové perspektivy i na to, co zažíváme dnes.

Včerejšek jako zrcadlo dneška? Nebo naopak?

Nacházením podobných mechanismů v minulosti a současnosti, někdy i zcela nezamýšleným, se jako historici (umění) dostáváme na tenký led a musíme se neustále ptát, nakolik jsou tyto podobnosti skutečné a nakolik pouze do minulosti promítáme vlastní zkušenost. Než se tedy dostaneme k samotnému představení knihy, která je zaměřena výhradně historicky, rádi bychom alespoň krátce zmínili několik oblastí, v nichž nás zmíněná podobnost obzvláště zasáhla.

Ztráta smyslu

V první kapitole se čtenář dočte o uprchlících, které na hranicích zastavila karanténa, dezinfekce nebo nutnost předložení očkovacího průkazu. Jednalo se s přihlédnutím k tehdejší epidemiologické situaci o naprosto logická nařízení, avšak při bližším pohledu zjistíme, že se v některých případech

nevztahovala na všechny a vyhýbala se vybraným ekonomickým a politickým elitám. V jiných případech byly procedury prováděny povrchně a nedbale. Studená sprcha (místo horké), kterou museli ve Zlatém rohu projít ti, kteří se v roce 1920 snažili dostat do Istanbulu, neměla v boji proti epidemii skvrnitého tyfu žádný význam. Byla nepříjemná a vzhledem ke své zbytečnosti i ponižující a zdraví ohrožující, neboť hrozilo, že se lidé nachladí nebo se nakazí od ostatních. Většina příchozích se jí však nemohla vyhnout.

Mechanismus, kdy se ze zřetele ztrácí původní cíl ochrany zdraví a začne se trvat na provedení úkonu, který už je beze smyslu, nacházíme v různých obměnách i dnes. Jako příklad můžeme zmínit nutnost prokázat se určitým typem potvrzení o očkování proti koronaviru. Očkování je bezesporu zcela zásadním prostředkem v boji proti epidemiím, neboť mírní šíření nemoci i její průběh a chrání zranitelné skupiny společnosti. Co však budí rozpaky, jsou rozdíly v uznávání očkování: ve Spojených státech kupříkladu uznávají očkování vakcínou Johnson&Johnson, zatímco ve Francii a dalších evropských zemích je na základě klinických studií, které ukazují rychlou ztrátu ochrany, po třech měsících vyžadována posilující dávka. Spojené státy oproti tomu – na rozdíl od Německa, Švýcarska, Rakouska či Itálie – neuznávají očkovací certifikáty osob, které obdržely po prodělané nemoci pouze jednu dávku vakcíny. Samostatnou kapitolu tvoří příběhy těch, kteří byli očkováni ruskými a čínskými vakcínami, jež evropské země

odmítají. Aby tito lidé mohli vstoupit do Evropy a zapojit se do běžného života, museli riskovat své zdraví a nechat se očkovat znovu. Občas se tedy, podobně jako před sto lety, ztrácí původní smysl ochrany kolektivního i individuálního zdraví a nařízená opatření se proměňují v pouhé splnění byrokratické podmínky.

(Ne)uznávání očkování navíc často vyvolává podezření, že v některých případech není na prvním místě ochrana zdraví, ale spíše politické nebo ekonomické zájmy. Podobně tomu bylo i v minulosti. V poslední kapitole zmiňujeme lékařskou prohlídku, kterou museli projít lidé prchající z nacistického Německa. Prohlídka byla placená a její platnost časově omezená. Ze studovaných dokumentů vyplývá, že spíše než odůvodněným lékařským úkonem byla jednoduchým způsobem, jak na uprchlících vydělat co nejvíce peněz. Prohlídky, které vyžadovaly americké imigrační úřady, pak v jistých případech sloužily jako záminka k tomu nevpustit některé skupiny osob na americkou půdu. Skutečné důvody odmítnutí přitom byly především rasové a ekonomické.

Migrace jako téma politického klání

Projekt *Potenciál migrace*, v jehož rámci tato kniha vychází, vznikl v roce 2018 ve velmi výjimečné situaci. Po uprchlické krizi v roce 2015 se většina české společnosti – či přinejmenším většina médií – stavěla k přijímání uprchlíků nepřátelsky.[9] Známé

bylo stanovisko tehdejšího premiéra Andreje Babiše, že Česká republika nepřijme ani jednoho syrského sirotka.[10]

Na počátku dvacátých let dvacátého století přitom Československo navrhlo a uskutečnilo velmi odvážný plán humanitární pomoci, o němž pojednává druhá kapitola této knihy. V rámci takzvané Ruské akce, kterou podporovala značná část tehdejší společnosti, zvalo Československo ruské uprchlíky a umožňovalo jim studovat a pokračovat ve vědecké práci. O vstřícné migrační politice mladého Československa však dnes málokdo ví, a proto jedním z cílů projektu bylo tuto kapitolu československé historie vrátit do obecného povědomí.[11] Reakci společnosti na naši práci jsme vyhlíželi se zvědavostí i jistými obavami. Avšak přijetí uprchlíků z Ukrajiny, kteří začali přicházet do České republiky v únoru 2022, ukázalo, že česká společnost, která se zdála být uzavřenou, je schopná velkorysé pomoci. I když prvotní vlna solidarity a nadšení pomáhat opadla a stále více jsou slyšet nesouhlasné hlasy, i šest měsíců po zahájení bojů je postoj většiny společnosti k ukrajinským uprchlíkům vstřícný.[12]

Zatímco je zřejmé, že příliv štědrosti a solidarity „zdola“ je upřímný, mnohem složitější je analyzovat chování politických elit, které po počátečním šoku a vzácně svorné reakci začaly s ukrajinskou tragédií pragmaticky pracovat jako se součástí své politické agendy. Vládní strany se vyznačují bojovnou rétorikou a prosazují poskytování vojenské i humanitární pomoci. Opoziční strany se stále více

přiklánějí k hledání diplomatického kompromisu nebo volají po omezení pomoci uprchlíkům.[13]

Nápadné paralely lze nalézt také v přístupu k „Ruské akci“. Reakce na ni zrcadlily stupňující se vnitřní napětí v Československu: zatímco vláda pomoc propagovala a prosazovala se díky ní na mezinárodní scéně, opozice (zejména pak komunisté) se proti přijímaní Rusů ostře stavěla.[14] Hlavní argument tehdejší i dnešní opozice zněl obdobně: „Proč pomáhat jiným, když podporu potřebují naši vlastní lidé?“[15]

Klišé a environmentální determinismus

Ve výše zmiňovaném článku komentátor Petr Honzejk implicitně používá argumenty, které zaznívaly i před sto lety – argumenty „typického národního charakteru“ a „kolektivní viny“.

I když byli ruští emigranti ve dvacátých letech většinou evropských zemí přijati přátelsky, nevyhnuly se jim stereotypy a klišé, které se – jak popisujeme ve třetí kapitole – ve Francii přetvořily v „ruskou módu“. Francouzská společnost byla fascinována vším ruským; Rusy považovala za exotické a orientální, jejich povahu za extrémní, pramenící z života v podnebí, které je rovněž extrémní…

S podobným principem zobecňování se setkávali i Židé přicházející z východní Evropy. Pohled na ně však byl velmi negativní. Byli považováni za „špinavé Židy z Východu“, kteří jsou šiřiteli nemocí. Stigmatizující a nenávistná rétorika, která z boje

proti patogenu učinila boj proti určité skupině lidí, hrůzně vyvrcholila v nacistické propagandě během druhé světové války.

V tomto případě pohled do historie ukazuje, nakolik pomýlené a nebezpečné jsou zevšeobecňující charakteristiky podpírané argumentem „od přírody“.

Předmět našeho výzkumu nás postavil tváří v tvář těmto a mnoha dalším otázkám naší doby. Tímto úvodem chceme ukázat, že se současných otázek nebojíme a že podněcují naši výzkumnou práci. Zároveň chceme zdůraznit, že i když se snažíme pohlížet na minulost nezaujatě, nevěříme v existenci absolutní vědecké objektivity. Jsme lidé z masa a kostí, naše příběhy se odehrávají v konkrétním historickém momentu na konkrétním místě, a problémy naší doby se tak do našeho výzkumu nutně promítají.

Hlavním tématem této knihy však není hledání podobností mezi minulostí a současností. Od této chvíle se tedy budeme snažit vyhnout srovnávání a chceme čtenáři předložit poznatky o historii tak, jak jsme je shromáždili a interpretovali. Ponecháme na něm, jak je bude číst dnes.

Potenciál migrace

Hlavními hrdiny této knihy jsou významní a v rámci svého oboru často slavní intelektuálové. Naším cílem tedy zdaleka není vykreslit celistvý obraz

meziválečné emigrace. Vybrané příběhy mají poukázat na potenciál migrace – kulturní bohatství, znalosti a kreativitu, které s sebou mohou lidé opouštějící své domovy přinést společnosti, která je přijme.

První kapitola je věnována cestě přes hranice po rozpadu carského Ruska. Pokusíme se v ní představit, jak došlo k tomu, že lidé cestující z Ruska, zvyklí na neomezený pohyb, museli procházet kontrolami, při nichž bylo potřeba nejen se prokázat dokumenty a nechat cizí lidi nahlédnout do svých zavazadel, ale jež zasahovaly do intimity člověka, který se musel svléci a projít dezinfekcí. Budeme se též ptát, jak emigranti kontroly, dezinfekce a karantény, které provázely první kroky jejich nové exilové existence, vnímali.

Druhá kapitola vypráví příběhy ruských intelektuálů, kteří emigrovali do Prahy a do Paříže. Studované osoby spojuje jejich profese – působili převážně jako historici a historici umění. Jejich příběhy se však odehrávají na pozadí dvou velmi odlišných migračních politik. Někteří přicházejí do meziválečného Československa, které chtělo již zmiňovanou Ruskou akcí poskytnout uprchlým intelektuálům příležitost dokončit vzdělání a pokračovat v práci. Československá vláda totiž doufala, že se poměry v bolševickém Rusku brzy změní, emigranti se vrátí a přetvoří je v demokratickou zemi. Tato naděje se však ukázala býti lichou. V rámci Ruské akce se v Praze zrodila i prvotřídní mezinárodní vědecká instituce, o níž kapitola pojednává – *Seminarium Kondakovianum*. Část studovaných

emigrantů zamířila do Francie, která prosazovala migrační politiku integrace. Blíže se podíváme na osud Andrého Grabara, mladého kyjevského uprchlíka, který se stal jedním z nejvýznamnějších francouzských historiků umění dvacátého století.

Třetí kapitola pojednává o díle dvou spisovatelek-emigrantek ve Francii. Hélène Iswolsky se narodila do rodiny posledního carského velvyslance v Paříži a měla před sebou kariéru dvorní dámy. Po revoluci žila v Paříži a pracovala jako překladatelka, publicistka a spisovatelka. Irène Némirovsky pocházela z bohaté židovské rodiny žijící v Kyjevě. Dnes je známá díky znovuobjevenému rukopisu knihy *Francouzská suita*, která vyšla v roce 2004 a spustila vlnu zájmu o její celoživotní dílo. Zaměříme se na to, jak obě ženy v zemi exilu hledaly své místo a jak se ve svých textech vyrovnávaly s klišé o „exotických Rusech“, která se v rámci takzvané ruské módy šířila v tehdejší francouzské společnosti.

V poslední kapitole se od tématu ruské emigrace přesuneme k další osudové vlně exodu, která se v první polovině dvacátého století přehnala Evropou. Máme na mysli útěk mužů a žen, kteří po roce 1933 kvůli antisemitským zákonům prchali z nacistického Německa. Jejich příběh nám umožní pohlédnout na to, jaký dopad mělo uzavření hranic po první světové válce na následující desetiletí. V důsledku hrůzných rasových zákonů hledalo mnoho německých Židů útočiště ve Spojených státech, avšak museli překonávat hranice uzavřené rasismem skrývaným za byrokratické či zdravotní

bariéry. Hráz postavená po první světové válce byla pevná a pro miliony žadatelů o azyl představovala nepřekonatelnou překážku. Budeme sledovat příběhy dvou historiků umění, Richarda Krautheimera a Ernsta Kitzingera. Oba se stali významnými postavami světových dějin umění, a to pravděpodobně i díky zkušenosti emigrace.

KAROLINA FOLETTI

Nové hranice